

Obtížnost překladu spočívá v míře souznění s autorem

Host, 9. 5. 2016

Rozhovor s překladatelem Petrem Vidlákem o Olze Tokarczukové, údělu polského spisovatele a knihách Jakubových Pravěk a jiné časy, Denní dům, noční dům, Okamžik medvěda, Svůj vůz i pluh ved' přes kosti mrtvých nebo také k vydání připravované Knihy Jakubovy — všechny tyto knihy Olgy Tokarczukové překládal do češtiny Petr Vidlák, s nímž jsem hovořila nejen o nich, ale také o vztahu polského a českého susedství a o historickém údělu polské literatury.

Čím jsou vám romány Tokarczukové blízké?

Možná to bude znít překvapivě, ale to, čím mi knihy této autorky učarovaly, je jejich ženská podstata. Možná je to tím, jak sám chápu a jak je mi blízký způsob myšlení a pohled na svět právě Olgy Tokarczukové. Zaplňuje svůj literární svět neobvyklými, mnohdy nesystémovými postavami, které se často chovají a myslí iracionálně, což je takřka vždy předpokladem vzniku zajímavých a dramatických situací. Ty však v jejích románech neprobíhají v prvním plánu okázale a zjevně, s emocemi a dalšími projevy dramatu, ale odehrávají se spíše v myslích pečlivého čtenáře, který spisovatelčino vyprávění interpretuje jen sobě vlastním způsobem. A jelikož je překladatel především pečlivým čtenářem, je i má interpretace příběhů Olgy Tokarczukové založena na vlastní literární zkušenosti a očekáváních. Už při práci na románu Pravěk a jiné časy, který byl mým prvním překladem díla této spisovatelky, jsem dospěl k silnému poutu s jednou z ženských postav, jejíž střízlivý pohled na svět a zároveň nevyzpytatelnost a nejednoznačnost byly zřejmě velmi blízké mému očekávání chování literární postavy. Jen málokdy se stává, abych byl literárním světem a lidmi, kteří jej obývají, tak fascinován jako v případě Pravěku. A později se ukázalo, že tento pocit zažívám i v dalších románech, byť už nikdy tak intenzivně. To, že těmito pro mě zásadními postavami bývají ženy různého věku i postojů, však nepovažuji za podstatné. Nedělím literaturu na ženskou a mužskou, ať to znamená cokoli. Gender v tom nehraje žádnou roli. Vidím jen umělce a jeho svět, který stvořil, a v něm i své vlastní místo. V případě knih Olgy Tokarczukové je to však často svět žen, který je mi blízký. Až v poslední knize Knihy Jakubovy je to jiné. Nic osobního. Ale způsob vyprávění životní pouti maniakálního náboženského vůdce-muže je opět typicky tokarczukovský, stejně intenzivní a vytvářející dojem, že to, co se odehrává na povrchu dějin, vlastně není podstatné. Tíživá atmosféra místa, vzdálená doba, v níž se děj odehrává, a směsice prapodivných postav a postavíček silně vtahuje čtenáře do příběhu a nutí ho vytvářet si vlastní obrazy. Ty jsou samozřejmě jiné pro polského čtenáře a jiné pro českého, nicméně mentální blízkost je v tomto případě i pro překladatele výhodou. Velmi by mě zajímalo, jaký obraz si vytvořil jakýkoli alespoň trochu poučený Němec nebo třeba Švéd. Zřejmě se bude jednat o zcela jiný druh blízkosti, ale autorka už jen touto schopností proniknout hluboko do našich hlav prokazuje svou velikost, která podle mého názoru výrazně přesahuje polské či východoevropské kulturní a historické dimenze.

Jakého přijetí se v Polsku dostalo Knihám Jakubovým?

Řekl bych, že obvyklého. Obvyklého pro dílo Olgy Tokarczukové. Jedni jsou autorčinými nekritickými stoupenci a jiní zase jejími zarytými odpůrci. A na těchto pólech už nezbývá moc místa pro čtení. Knihy Jakubovy toto dělení jen potvrdily především svým na první pohled jasným poselstvím zasahujícím do právě probíhající uprchlické krize. Stejně jako u nás, i v Polsku je společnost v této otázce zásadně rozdělena a čtenáři, a bohužel i publicistika, jsou pod tlakem z obou stran schopni zbytečného zjednodušení tohoto románu na jakousi paralelu s dneškem právě v této otázce. Podobnost jedněch Semitů, tedy Židů, s jinými Semity, Araby, se sama nabízí, nicméně já jsem přesvědčen o tom, že to nebyl autorčin záměr. Důkazem je snad to, že kniha vznikla ještě před vypuknutím současného sporu. Kromě těchto jasných povzbuzovatelů čtenářského zájmu byla kniha kritizována za svou snahu přiblížit se slavnému klasikovi Henryku Sienkiewiczovi, za svou pyšnost a okázalost, která však nebyla potvrzena kvalitou samotného textu, jenž má na dnešní dobu neuvěřitelných skoro tisíc stran. Mimochodem, tento údaj se objevuje jako jakési kritérium ve všech recenzích knihy. Jako by čtenář takového románu očekával i klasické formální pojetí, jazykovou jednodušnost a formulační vytříbenost, ale zároveň se děsil velikosti tohoto monolitu. Číslovka tisíc navíc zřejmě disponuje jistou magickou přitažlivostí. To je jedna varianta kritiky. Druhá, temnější, provází Tokarczukovou už léta a je namířena právě na její společenskou angažovanost a na ni osobně. Především je neustále podezírána z nedostatečně silného národního cítění, jsou jí vyčítáni ukrajinští předci, její feminismus, náklonnost k různým menšinám, to, že má raději zvířata než lidi, prostě — česky řečeno — je to typická "pravdoláskařka" ve střetu s anonymní internetovou ulicí. Její televizní prohlášení o polské vině za křivdy spáchané menšinám a Židům vyvolalo facebookové davové šílenství hrozící dokonce lynčem spisovatelky ve Vratislavi, kde právě žije. A tato slova zazněla krátce po převzetí literární ceny Nike za Knihy Jakubovy. Nicméně i přes tyto póly byly Knihy přijaty většinou kladně, o čemž svědčí počet prodaných výtisků a příznivé komentáře čtenářů. Mnoho Poláků stále hledá své kořeny na území dnešní Ukrajiny a tento román tomuto trendu v podstatě odpovídá. I to může stát za úspěchem knih, který je nesporný.

V rozhovorech s Olgou Tokarczukovou často zaznívá, že její nejneoblíbenější otázkou, na kterou neumí odpovědět, je ta, proč píše. Proč si myslíte, že Olga Tokarczuková píše?

Sám jsem se jí na to ptal a dostal jsem stejně vyhýbavou odpověď. Podle mého má každý člověk především potřebu, jakýsi instinkt, uspořádat myšlenky do podoby, které by sám lépe porozuměl. Poskládat ze střípků, které se mu míhají před očima, jeden souvislý obraz, jenž bude mít začátek a konec, zachytit okamžik a zastavit ho. Ale jen spisovatel, který má schopnost přiřazovat těmto střípkům, momentům významy, tedy slova, je schopen psát. Olga u sebe tuto schopnost před mnoha lety objevila a nyní ji jen zdokonaluje. Takže ano, Tokarczuková získala umělecké sebevědomí a píše, protože chce psát lépe, neboť stejně jako my rovněž ona o sobě neustále pochybuje. Na rozdíl od nás však dokáže své myšlenky uspořádat tak, že jsou přitažlivé a srozumitelné mnohým. Ale možná se jedná také o prozaičtější potřebu být spisovatelkou, dělat svou práci dobře, vyhovět kritikům, vydělat peníze, být slavná. To nejsou nijak nízké hodnoty, jsou jen pochopitelnější pro onu většinu, která dar talentu bohužel nepoznala.

Jste autorem překladu většiny knih Olgy Tokarczukové do češtiny. Který z jejích románů byl překladatelsky nejobtížnější?

Největší boj s textem jsem sváděl při práci nad románem Běguni, u něhož jsem požádal o spolupráci i kolegu Pavla Peče, který je podepsán minimálně pod polovinou díla. Příčinou však nebyla jazyková obtížnost, ale spíše roztěkanost, nesourodost celého překladatelského procesu, kterou jsem zpočátku přičítal originálu. Je fakt, že Běguni jsou žánrově nevyhraněná kniha, román složený z povídek a reportáží, prostě ryze postmoderní dílo, což mi úplně nevyhovovalo. V případě Běgunů to však upřímně řečeno považuji více za své selhání, neboť jsem příliš pozdě rozpoznal originální skladbu románu, přestože je mně osobně téma neustálého pohybu, cestování a putování velmi blízké a po prvním přečtení jsem byl knihou nadšen. Asi jsem měl jiná očekávání a naivně jsem kladl na autorku nároky, které samozřejmě nemohla splnit. Přílišná expozice překladatele je na obtíž. Jsem přesvědčen, že dobrý překlad vznikne jen tehdy, pokud je překladatel s obsahem a formou díla ztotožněn, považuje ho takřkajíc za své. Obtížnost překladu pro mě netkví v jazyce samotném. Existují přece slovníky a disponuji jistou překladatelskou zkušeností. Spočívá v míře souznění, či naopak nesouznění s autorem.

Lze nějak charakterizovat jazyk Olgy Tokarczukové? Jsou v něm nějaká specifika či zvláštnosti vlastní pouze jí?

Neřekl bych, že její literární jazyk je unikátní nebo zásadně odlišný od jazyka jiných soudobých polských autorů. Samozřejmě má svůj rukopis, styl, který se sice vyvíjí a zdokonaluje, ale přesto zůstává odrazem osobnosti Olgy Tokarczukové. Často se při práci přistihuji, že jsem schopen odhadovat, jak bude věta či větný celek pokračovat, jaká spojení autorka použije. A kladu si otázku, zda je to pro výsledek dobře, zda nedochází k přepisování floskulí jinými floskullemi. Ale poté si odpovídám, že se možná jedná o paralelu s učením cizího jazyka. Zpočátku tápeme a pídíme se po významu každého slova, pak vět, ustálených větných spojení, a nakonec, pokud vytrváme, překládáme automatizovaně celé věty, nepřemýšlíme o původním smyslu originálu, čili ovládneme cizí jazyk skoro jako svůj mateřský. Pokud tedy překládám jazyk jedné autorky, stávám se po nějaké době v podstatě jakýmsi mluvčím jejího jazyka. Jejím oficiálním znalcem, interpretem. Tím si zdůvodňuji i to, že často autorce pomáhám a například odstraňuji jazykové přehmaty, nahrazuji nevhodná moderní slova z jazyka osmnáctého století a dělám další drobnou korektorskou práci, o níž vím jen já a která souvisí pouze s mou odpovědností za kvalitu překladu. Blížkost polštiny a češtiny obecně je totiž tou největší překážkou, neboť překladatele svádí k tomu, aby svůj jazyk přizpůsobil jazyku originálu, a výsledkem je pak to, že český překlad podivně zavání polštinou, například slovosledem. Ale abych popsal svůj dojem z jazyka Olgy Tokarczukové, je pestrý a proměnlivý: dlouhá souvětí střídají krátká shrnutí, dialogy jsou prosté, často probíhají tak, jako by je někdo vyprávěl či spíše prožíval, popisy jsou jasné, úvahy dlouhé. Je to také směsice různých stylů. Za nejpodstatnější však považuji hlas vypravěče, který oplývá neotřelými významovými spojeními, přirovnáními, spisovností. Je to moderní polština na velmi vysoké úrovni v každém směru.

Které z děl Olgy Tokarczukové považujete za nejzásadnější?

Z důvodů, o nichž jsem zde již hovořil, je to Právěk a jiné časy a hned poté Knihy Jakubovy. Je paradoxní, že Právěk vznikl před takřka dvaceti lety a Knihy před dvěma. Přesto však nemám pocit, že by mezi nimi byl zásadní rozdíl. Samozřejmě že se obsahově i žánrově liší prakticky ve všem, ale to podstatné zůstává nezměněno. Právěk byl zásadní tím, že byl ve své době nový, zajímavý. Nebyla to sice prvotina, ale autorka jím vstoupila na evropskou scénu a už z ní nesestoupila. Myslím, že úspěch knihy překvapil i ji samotnou. V té době jsme se poznali, a já jsem tak měl příležitost na vlastní oči sledovat vznik a zrání jejího spisovatelského údělu. Knihy Jakubovy jsou pak dosavadním posledním dílem tohoto seriálu. A jsou výjimečné právě tím, že se v nich projevuje předchozích dvacet let zkušeností, uvědomění si vlastní role, společenského vlivu a možností. Je to v pravém slova smyslu současný angažovaný román, který je v Polsku mnohými přirovnáván k dílům už zmíněného Henryka Sienkiewicze. Já s tím sice z mnoha důvodů nesouhlasím, ale je to důkaz toho, jakou intelektuální mocí nyní Tokarczuková disponuje a jak s ní nakládá. V knihách je vidět, že skvěle, že se z ní dokonce stává vizionářka, myslitelka, badatelka. Za to si zaslouží velký obdiv nás čtenářů. Dokázala nás přitáhnout ke svým tématům, přesvědčit nás, že stojí za to sdílet s ní její pohled na dnešní svět.

Mohu se zeptat na ono srovnání Tokarczukové se Sienkiewiczem? Kde se vzalo a proč s ním lze nesouhlasit?

Mnozí významní literární publicisté, za všechny mohu jmenovat Przemysława Czaplińskiego, Knihy Jakubovy srovnávají se Sienkiewiczovou takzvanou Trilogií, již mají být opakem, protikladem. Podle mého názoru se však jedná pouze o obsahový, nikoli už formální protiklad. Pohled na dějiny národů žijících na území Rzeczypospolité v sedmáctém století je u Sienkiewicze edukativní, idealizovaný, výrazně nacionalistický, jednostranný a tendenční. Všechny ostatní národy hrají v tomto pojetí podřadnou a mnohdy i nepřátelskou roli. U Tokarczukové vidíme zase politickou korektnost naplněnou v literární praxi. Poláci jsou jen jedním z mnoha prvků multinárodního, multietnického společenství a hrají sice významnou, ale nikoli nejvýznamnější roli. Z tohoto hlediska je to dílo evropské, ne ryze národní. Společnou mají snad jen onu formu, místy epický styl vyprávění, archaičnost jazyka, která je však u Sienkiewicze autentičtější. Nemám toto srovnání rád právě pro jeho zjednodušující vyznění. Působí na mě spíš jako vtíravá reklama na současnou polskou literaturu, na to, že je stále velká a evropsky významná a vlastně klasická. Přitom o ničem z toho není třeba čtenáře přesvědčovat. Jestli je to pravda, stejně ukáže až čas. Nicméně Olga Tokarczuková je v mých očích především představitelkou modernity, tedy jakési antiklasiky. To je základní rozdíl. Druhým je, že jde jinou cestou, má jinou motivaci, jiný způsob tvorby a hledá jiné odpovědi, než kdy hledal Sienkiewicz. Oba však mají právo na fundovanou obhajobu a specifickou interpretaci, bez ohledu na množství získaných cen a množství národně povzbuzených, nebo naopak v současnosti multikulturních a západoevropských Poláků, kteří jejich dílo čtou. Toto kritérium působí povrchně a bezvýznamně.

Olga Tokarczuková je známá svými jasnými politickými i společenskokritickými postoji, ať už ve věcech ochrany životního prostředí či práv žen. Do jaké míry jsou její díla prostředkem také tohoto angažovaného vyjadřování?

Zpočátku tomu tak nebylo, ale se vzrůstajícím zájmem veřejnosti o její názory na společenské dění se angažuje stále více. Sama v jednom rozhovoru přiznala, že ji někdy všechny ty zásadní otázky, které jí novináři kladou, unavují, ale pokaždé si uvědomí, že samotný fakt, že se o její názory někdo zajímá, jí dává ohromnou svobodu říkat, co si myslí, o čem je přesvědčená, že je správné. A že jsou to třeba otázky rovnosti pohlaví nebo ochrany zvířat, je pro ni podstatné, protože to koresponduje s její touhou změnit svět. Rozhodla se, že se do této změny pustí z pozice významné intelektuálky a svůj vliv využije, že je to dokonce její povinnost, když ho mohou využívat jiní ve prospěch svůj. Ano, je to klasický boj mezi černým a bílým, dobrem a zlem a my si můžeme jen zvolit svou stranu. To je tradiční role polského spisovatele už od osvícenství a mě samotného nepřestává překvapovat, jak je tento model v Polsku stále funkční. Mezi dějinami a současností polské literatury panuje v tomto ohledu zajímavý soulad v onom romantickém chápání role spisovatele-buditele.

Tokarczuková byla a je velmi silně poutána polsko-českým rozhraním — geografickým, historickým i kulturním. Co podle vás přináší tato polská autorka české literatuře? A naopak české sousedství její tvorbě?

To, jak ono rozhraní popisuje, aniž bych chtěl její nárok na tento pocit jakkoli zpochybňovat, je zcela v rovině jakési umělecké licence. Takový obrázek Česka je podle mého názoru samozřejmě lichotivý, protože se ve svých románech vždy pro nás kladně vyjadřuje o všem českém, hlavně ve srovnání s polským. Ale to je tradiční postoj polské intelektuální elity k naší kultuře už z dřívějších dob. My bychom se jím neměli nechat ošálit a nalhávat si, že jsme lepší než Poláci, když to o nás sami tvrdí. Jak Mariusz Szczygieł, tak Olga Tokarczuková nás tak chtějí vidět, protože jsme alternativou pro ně samotné, pro jejich vyhraněné osobnosti a jejich národy. Z toho vyplývá, že jejich přínosem pro naši literaturu může být větší otevřenost, shovívavost, schopnost hledat jiné cesty. Poláci chápou českou maloměšťáckost jako skvělou alternativu ke své zpupné nabubřelosti. My jsme pro ně roztomilí naší omezeností a neškodností a pro nás by na druhou stranu mohla být zajímavá polská křídla, která jim umožňují létat mnohem dál a výše, než si většina Čechů vůbec dokáže představit. Jejich neutuchající emotivnost a svobodomyšlnost mocnému katolickému kléru navzdory, uvolněnost a sebevědomí by nám mohly jen prospět. Ale u nás zřejmě není mnoho spisovatelů, kteří by obdivně vzhlíželi ke svým polským kolegům a nechali se jimi inspirovat. Mám spíš pocit, že je to z naší strany až na výjimky stereotypní přezíravost, která je však jen potvrzením neschopnosti překročit vlastní stín. Pokud by Olga Tokarczuková ovlivnila naši literaturu jen v této jediné věci, mělo by to pro naši kulturu historický význam.

Jak lze tedy z hlediska vývoje polské literatury rozumět silné vlně současných polských spisovatelek, mezi něž Tokarczuková nepochybně patří, jejichž knihy jsou odvážné a často provokativní svým nesmlouvavým přístupem k tabuizovaným tématům?

To souvisí s předchozí otázkou. Přestože se nám polská kultura jeví jednoduše jako jakási směs tvůrců z různých oblastí hlavního proudu a polská společnost jako konzervativní, katolická, až

zaostalá, je tomu právě naopak. Barevnost témat, o nichž se mluví, je mnohem větší než u nás. Ne proto, že bychom byli konzervativnější, ale proto, že naše společnost je mnohem plebejstější, takže čemu náš "obyčejný" člověk nerozumí, to ho nezajímá, nebo to odbude rychlou zkratkou. V Polsku je silná a vlivná kulturní elita, která udává směr. To samozřejmě nelze spojit s politikou, která je určována logicky právě postoji oněch obyčejných Poláků. Nicméně lze říci, že témata, jako jsou práva zvířat, práva menšin a další, byla tabuizována delší dobu než například u nás. Po vstupu Polska do evropských struktur došlo k faktickému otevření země, s čímž souvisí i tvůrčí exploze, která toto uvolňování provází. U nás jsme si možná něco podobného odbyli už v devadesátých letech, ale takovým naším způsobem, mile, lidově a zábavně. V Polsku se například otázka práv homosexuálů bere mnohem vážněji právě kvůli stále trvajícimu vyhocenému sporu liberálů s establishmentem, který už v západní Evropě neexistuje, protože liberálové onen establishment spoluvytvářejí. Ale v Polsku je tento konflikt ideálním prostorem pro provokaci a následné skandály. V polské literatuře se o sporných věcech vlastně nikdy nežertovalo, to si dovolili jen emigranti, jako například Sławomir Mrożek nebo Witold Gombrowicz. A ti pak byli vládnoucí mocí často skandalizováni.

Není divu, že vzhledem k původní profesi psycholožky jsou častými atributy vyprávění Olgy Tokarczukové psychologické fenomény, jako jsou smrt, stáří, strach nebo sny. Zůstává ještě v něčem jiném při psaní svých knih psycholožkou?

Nemyslím, že by autorčina původní profese z jejího díla nějak výrazně vyčnívala. Na počátku spisovatelské kariéry tomu tak zřejmě bylo, hlásila se k jungovským kořenům, které se objevovaly v prvních románech. Postupně však od psychologizování ustoupila a nyní zůstávají opravdu jen ona existenciální témata. To, že vystudovala psychologii a nějakou dobu se jako psycholožka i živila, je samozřejmě podstatné pro základní interpretaci její motivace vůbec psát, způsob vzniku postav a jejich chování. Nicméně současnou Olgu Tokarczukovou považuji především za filozofku, univerzální myslitelku a religionistku. Ale hlavně je to běžunka čili objevitelka a cestovatelka. Snad jen sny a jejich význam jsou takovou tenkou nitkou, která se táhne její tvorbou a je jako pupeční šňůra spojující její původ s dneškem. Ano, sny má Tokarczuková stále v oblibě, ale hovořit proto o jejích románech jako o psychologických v původním smyslu tohoto slova, je podle mého soudu poněkud přehnané.

Petr Vidlák (nar. 1974 v Havířově) se od roku 1998 věnuje výuce translatologie a dějin polské literatury na Katedře slavistiky Filozofické fakulty Ostravské univerzity v Ostravě. Jeho hlavním předmětem bádání se stala literární onomastika. Přeložil například díla W. Gombrowicze, B. Rychtera a J. Głowackého. Z díla Olgy Tokarczukové přeložil knihy Denní dům, noční dům, Poslední příběhy, Pravěk a jiné časy, Běguni, Svůj vůz i pluh ved' přes kosti mrtvých, Okamžik medvěda a Knihy Jakubovy.

Autor: Hana Řehulková